

Bethlenfalvy Géza

A Sass-Brunner Erzsébet – Brunner Erzsébet, anya-leánya festőnő páros

■ Két festőművésznőről szólunk, akiknek az élete, munkája, művészete Nagykanizsáról indult, és az egész világot (Japán, USA, Anglia) körüljárva, Indiában aratott nagy sikert, ott talált igaz megértésre. Az „ifjabb” Brunner hölgy, Brunner Erzsébet halálának kilencedik évfordulója és születésének centenáriuma, 2010 alkalmából Delhiben megrendezett ünnepi kiállításra egy többemeletes körcsarnokban került sor, ahol a látogatók 394 kiállított képet, sok fotót és dokumentumot láthattak. Meghallgathatták a kétnapos „Brunner-konferenciára” több országból érkezett vendégek előadásait, és megvehették a 228 lapos katalógust, amelyben 130 teljes oldalas színes kép volt, és további 50 kép illusztrálta a Brunnernek művészetét elemző tíz szakértő tanulmányait. Ez a századik évforduló talán nálunk, Magyarországon is ismertebbé tehetné volna a magyar földről és magyar hagyományon alapuló és Indiában kiteljesedett és az indiaiak számára oly fontosnak bizonyult művészeti kincseket. De foglaljuk röviden össze a két művésznő életpályájának főbb eseményeit.

Farkas Erzsébet (A későbbi Sassné Farkas Böske, illetve Elizabeth Sass Brunner) 1889. június 10-én született Nagykanizsán. Édesapja Farkas Ferenc, a város köztisztviselőként álló rendőrkapitánya volt, édesanyja Józsa Etelka. A kislány a család második leánygyermeké volt, és szülei eredetileg egy budapesti óvónőképzőbe írátták be. De a századforduló szelleme és saját elhivatottsági tudata többre sarkallta: már kilencéves korában festeni kezdett, 1908-tól kezdve pedig teljes erővel a festészetnek szentelte magát, miután Sass Ferenc (eredeti családi neve Brunner) tanítványa lett, aki ekkor nyitott Nagykanizsán festőiskolát. Sass Ferenc Nagybányán és Münchenben tanult Hollóssy Simontól (Ferenczy Károly és Réti István is hatott művészetére) – és így a magyar plein air festészetbe vezette be ifjú tanítványait. 1909 májusában összeházasodtak, 1910 nyarán lányuk született (Brunner Erzsébet), és még ugyanebben az évben tartották első közös kiállításukat Nagykanizsán. 1911-ben már Mün-

chenben is bemutatkoztak, és a sajtó Sassnét is elismeréssel fogadta. Az I. világháborúig a művészpár a Dunántúl városaiban (közben Bécsben és Fiumében is) kiállított, és festőiskolát működtetett. Sass Ferenc a kor szellemének megfelelően szabadelvű nézeteket vallott, képei sokszor szociális elkötelezettségűek voltak, emiatt nemegyszer sajtóviták középpontjába került.

A világháború a nagy kiábrándulások korszaka, 1918–1919 a reményeké. Sassné a Szociáldemokrata Párthoz csatlakozott, de 1919 augusztusában már a rendőrséghez kell levelet írnia, hogy férjét úgymond „büntény híján” az őrizetből elbocsássák. Visszaemlékezések szerint egy városi közgyűlésen elhangzott felkiáltásáért került az üldözendő baloldaliak listájára. Sass Brunner Ferenc az események után mély lelki válságba kerül, alig fest, vádászatban és a magányban keres vigasztalást. Az 1930-as években Farkas Jolánnal (Sassné nővérével) Sümegre költözik, ahol lényegében katonatiszt bátyja tartja el őket. A szomszédban lakó Krisztinkovics hölgy zongorakíséretével szívesen hegedül. Az 1950-es években a Képzőművészeti Alaptól kegydíjat kap, egészen 1963-ban bekövetkezett haláláig. Ebben az időszakban csak portrék és rendkívül deprimált hangulatú nyárfasorokat ábrázoló képek kerültek ki ecsete alól. Tehetségét csupán néhány önarckép és egy Krisztus-kép mutatja.

Sassné nem adta meg magát ilyen könnyen. Egy 1921-ben kelt levelében így írt férjéhez: „Lehet azért, mert fiatalabb vagyok, nem érzem, hogy minden vágy, remény és szerelem kialudt belőlem. Igenis van munkakedvem is, szeretnék még tanulni is. Minden igyekezetemmel meg is teremtem ezt az életet, vagy elpusztítom magam. [...] Azon a ponton vagyok, mikor cselekedni kell. [...] Vagy találkozunk, és vállalva megteremtjük az új világot, vagy elszakadunk.” Sassnét a nehéz helyzet új utak keresésére, erőfeszítésekre ösztönzi. Képeit férjének képeivel együtt elküldi a Nemzeti Szalon tárlataira, a balatoni festők tárlataira, részt vesz a női festők és a

misztikus festők kiállításain is. Nyaranta férjével együtt megy Szécsiszigetre, Gyenesdiásra. Megpróbálkozik más anyagokkal, technikákkal is, gödöllői ihletésre ruhákat, textiltárgyakat készít. Ez idő tájt hagyja el a pasztellfestést, és tér át az olajra.

Lelki válsága, útkeresése egyre szélsőségesebb hangulatokba sodorja. Erről így ír barátnőjének: „Belül egy folytonos nyugtalanság ösztökélt valamire, minek magam sem tudtam okát adni. Végre is gyomoridegbeteg [!] lettem, s ennek tulajdonítottam megnevezhetetlen bánatomat és ingerlékenységemet. [...] Kihívtam a végzetet, próbára tettem minden idegszálam, keresve valami mást, ami nem megszokott. [...] Míg végre megváltoztatva életmódomat, 28 napos koplalás után megtaláltam magamat, vagyis megadtam magam, s Istent találtam meg. [...] Ne érts félre, nem bigott alapon történt ez, én a törvényszerűséget, mely a világra hozott – éltet, rendelkezik, ad, elvész – találtam meg.”

Mindez 1925-ben történt: valóságosan is halálra akarta magát éheztetni. A koplalást azért hagyta abba, mert belső hangot hallott, mely azt mondta: „Élned kell, de meg kell változtatnod az életedet.” Hozzá is kezd élete megváltoztatásához. Többet tartózkodik Budapesten, vegetáriánus lesz, tudatosan végez meditatív kísérleteket, melyek egy újfajta világlátáshoz vezették.

Sassnétól csak kevés írás hozzáférhető. Ezekből egy dualisztikus világnézet tárul elénk, szinte oly szélsőséges formában, ahogy azt csak az iráni vallásokban látjuk. A világ a Jónak és Gonosznak küzdelmében alakul, mindkettőnek megvannak a maga megtestesítői, szimbólumai, harcosai. Így a Nap, a Fény, a Levegő, a Szellem, a Jóság, az Isten kerül egy sorba – a Földdel, Állattal, Sötétrel, Holddal, Gonosszal, Sátánival szemben. Ezt a „kettős” gondolkodásmódot a magyarországi „mazdaznan” közösség is táplálta, amellyel Gödöllőn ismerkedett meg, és vette át tőlük a szigorú vegetarizmust, az állati eredetű ételek elkerülését, a kézzel szőtt ruhák, szandálok használatát. A szövést Guillaume Margit szövőnőtől tanulta, akivel később is kapcsolatban maradt. A mazdaznan életmódot vaskövetkezetességgel próbálja megélni: napon termett növényeket fogyasztott, hajnalban testét a Napnak mutatta meg, csak fehér ruhákban járt, megvetette a testiség kötöttségeit.

Ekkori gondolkodását a következő, egy barátnőjéhez írt levélrészlet érzékelteti: „Ahogy Te [talán Guillaume Margit?] eléd képezed életed legszebb óráit, úgy élem én kiszabadulva, minden előítéletől ment csendben az idő ölen végbemenő Nap-változás csodáit, felmagasztosulva, áhítattal, szinte remegve, lesve a megnyilatkozások-

kat, melyek adják művészetem magvát, erejét és értékét! Nem tudok csupán képfestő lenni, nem tudok csupán ábrázolni technikán keresztül. Isten így adott életet lelkemnek, hogy megnyilatkozhasson. Nékem börtön a város, börtön minden magántulajdon, nékem szabadság, Nap és hegy kell, hol száguldhathat a gondolat a széllel versenyezve, s nincs időmérés mégsem. Szeretem a csendet, a magányt, szeretem az egyszerűséget, az észrevehetetlenséget, és nem szeretem mindazt, amit kultúrának neveznek. [...], mert a civilizáció mindenre, mindenkire kiterjeszti polipkarjait – lehet, hogy én sem élhetek elképzeléseim szerint, de megpróbálom [...].”

Sassné pályáját 1928-tól követhetjük képein keresztül. Ennek az évnak a nyarát Tihanyban egy sátorban tölti, és kis kartonlapjain a természet és a benne élő falusi ember pillanatait próbálja megragadni, többnyire, mint maga mondja: „naturalisztikusan”. De az ekkor keletkezett képek már tolmácsolják számunkra a festőművész belső élményét is, a világra csodálkozás és megértés melegét és mélységét.

Sátruk az Akasztódomb tövében, a vízparthoz közel, mégis fák mögött állt. A reggeli szertartások közé tartozott a felkelő Nap köszöntése, majd fürdés-megtisztulás a tóban. Későbbi képeiből – ilyenek például a *Mystic India* című, későbbi könyvükben reprodukált *Lotus Lake at Moonrise* (1933), *Meditation of Buddha* (1935), *Nirvana* (1935) címűek – nyilvánvaló, hogy Sassné azt tette, amit az ősi buddhista meditációs gyakorlatok írnak elő kezdők számára: a még elviselhető világosságú napkorongra koncentrálni próbálják a fényt, a fényesség, a „megvilágosodás” lényegét átélni. Valószínű, hogy Sassné ösztönös ráérzéséről van szó, hisz ilyen pontos leírást akkor még magyar nyelven alig lehetett olvasni.

A művésznő kilából a válságból, stílusa egyre egységesebb lesz, képei nagy sikert aratnak a Nemzeti Szalon kiállításain. Látomásait lányának, barátnőjének mondja el néha, egyszer-egyszer lejegyzí azokat. Az indiaiak tudatosan gyakoroltatják tanítványaikkal azt a technikát, amit Sassné leírásaiból sejtethetünk. Az indiai jógakönyvek a „tisztánlátás” állapotát az ébrenlét utániként, de az elalvás előttiként írják le, ezt ma a mélypszichológia gondolatrendszerében olyan álmokként foghatjuk fel, amelyekben voltaképpen az egyéni és az összemberi tudatalatti nyilvánul meg.

Az egyik ilyen fontos látomásban Sassné hangot hall, amely szerint „amit itt elérhetsz, már megkaptad, amit keresel, Indiában találd”.

Elhatározza, hogy elindul Indiába, de feltehető, hogy nem volt világos előtte, hogyan juthat el oda. Csak saját

anyagi erejére számíthatott, és ez csekély volt. Először titkolta elhatározását, de végül közölte lányával, aki ekkor szobrászatot tanult Kisfaludi Stróbl Zsigmondtól. A 19 éves Erzsébet könnyörögve kérte, hogy vele tarthasson, ellenkező esetben apácakolostorba lép. A két Erzsébet együtt indult el 1929. május 5-én Olaszország felé, könnyű oldalszákból cipelve a legelemibb holmit és természetesen a festéket, ecseteket és palettákat. Útközben majd festenek, és egyes képek eladásából próbálnak megélni.

Az utat mindenki ellenezte. Férje egyszerűen hóbortnak nevezte, Borsos Miklós pedig Genovából küldött hosszú levelében írja le mindazt a fenyegető veszedelmet, amely a pénztelen művészt Itáliában várja.

A két festőművésznő útja Rómán, Nápolyon át Szicíliába vezet, ahol egy Santa Agata nevű faluban állapodnak meg. Sassné itteni képei ugyanazt a kettősséget mutatják, melyet már Tihanyban és Budapesten is láthattunk: naturalisztikus, de ugyanakkor panteisztikus tájképek mellett az emlékek és látomások jelennek meg képein. Szicíliában az anyjával teljesen azonosuló Brunner Erzsébet lát álmot, melyben egy ősz szakállas ember mécses ad át neki, mondván: „Mutasd meg ezt a fényt az egész világnak!” Sassné Tagore meghívásaként értelmezi a látomást, és magyarul írt, *Tagore, India* címzésű levelekre, melyben a képeikről korábban készült levelezőlapokat is elhelyez – válaszként Tagore valóban meghívja a művésznőket egyetemére. Rövid kairói, alexandriai tartózkodás után 1930. február 17-én érkeznek Bombayba. A pamutból font sarut viselő és háziszöttes ruhába öltö-

zött hölgyeket az angolok rögtön vissza akarják fordítani Európa felé, hiszen ez idő tájt szállt szembe a brit ipari textilgyártással Mahátma Gandhi önmaga szőtt ruháival. De szerencsére egy családi ismerős, akivel véletlenül találkoznak, ekkor tartózkodik Bombayban kereskedelmi megbízatással, és az ő segítségével hamarosan Kalkuttába érkeznek, majd Tagore „Béke-otthonában”, Sántinikétanban telepedhetnek le a művésznők.

Az indiai körülményekhez, szellemiséghez, az indiai függetlenségi mozgalmakhoz való kapcsolódásuk zökkenőmentes. Érdekességként megemlíthetjük, hogy az egyedüli ellenséges közeledést az ott élő magyaroktól,

Germanus Gyulától és feleségétől érezhették, akik – mint a *Bengáli tűz* című regényből kiderül – szégyenkeztek a mezítláb járó és indiai életmódot folytató honfitársak miatt. Ezt ellensúlyozta a hírneves osztrák művészettörténész, Stella Kramrisch szeretete, aki ekkor magyar férjével élt Kalkuttában.

Sántinikétan ebben az időben a modern indiai festészetnek is ihletadó központja volt. Abanindranáth Tagore (Rabindranáth Tagore, a költő unokatestvére) és Nandalal Bose, az úgynevezett *bengáli iskolának* a hangadói rokonszenvvel fogadták Sassné Farkas Böske – mostantól kezdve Mrs. Sass Brunner – képeit és művészi elgondolásait. A magyar művész pedig az ő törekvésekkel ismerkedik, de ugyanakkor megpróbálja az indiai természet és a jelentősen különböző, eltérő művészeti tradíció önmagába való átlényegítését. Mint Lyka Károlynak írta: „Az én képeim leginkább szimbolikusak, de az indiai fényverődéssel is sokat foglalkozom – a levegőrengés, szinte árnyék nélküli fényben úszás, komoly és szép probléma [...]. A keleti napkelte színszórásában, a ko-

mor pálmazillettekben, a lótuszos tavakban meglátom, megtalálom azt a lényegét, amit a Balaton mutatott meg először. Csendes locsogása, haragos tarajos hullámzása, higany gyémánt tükre magában foglal minden értéket, felold, felbont minden szint, összpontosít és egyesít.”

Brunner Erzsébet elsősorban portrékat, életképeket festett, Indiát kevésbé spirituálisan, sokkal inkább a maga természetes valóságában ábrázolta. Gyerekek, férfi- és női portrék, a különböző népek sajátos jegyű arcai, fák, állatok szerepelnek képein. Ahogy saját maga írja: „Egyik speciális tanulmányomat Szantali emberek között készítettem. A *toda* és más indiai pásztorok egyszerű élete, érdekes és csöndes, falusi arcok – teli vannak kifejezőerővel. [...] Titkos helyeket is látogattunk, öreg templomokat és barlangokat, és kétezer évvel korábban éreztük magunkat, ahogy elvegyültünk India vallási szentjei között – guruk, szádhúk, jógik, szanjászik – ugyanazok voltak, mint a kezdetekben.” (*Mystic India*, 96.)

Brunner Erzsébet portréi önmagukban akár antropológiai tanulmányok is lehetnének. Azonban nem tisztán azok, nem „csak” dokumentálja az embereket – a lényegüket szeretné megragadni, ezt éreztetik a vásznak is. Mivel elég hamar híresek lettek, női mivoltuk miatt sikerült maharadszák (Patiala, Jhalawar és Chatarpur) háremeibe is bejutniuk. Első képei indiai lányokról és nőkről azonban még a sántinikétáni évek alatt készültek. „Gyönyörű lányok, a legtöbb bengáli »lótuszszemekkel«, sötét, hosszú hajjal, kifinomult vonásokkal és hajlékony alakkal; lefestettem őket, amíg költészetet, festészetet, klasszikus indiai zenét, drámát vagy táncot tanultak. Különböző típusokat tanulmányoztam, és kiválogattam a legtipikusabb arcokat különböző témáimhoz.” (*Uo.*)

Sass Brunner Erzsébet Sántinikétanban továbbfejleszti az úgynevezett *ikonikus festmények* témakörét, (Jaya Appasamy, indiai művészettörténész kifejezése), a magyarországi Krisztuskompozíciók után most Buddha és Siva alakja foglalkoztatja a művészt, ezek haláláig számtalan verzióban fogalmazódnak meg.

A Balatont a Gangesz, a dunántúli dombokat a Himalája képviseli. Akinek volt alkalma Darjeelingből végignézni a napfelkeltét, annak nem esik nehezére a nyolcezres, hóval borított hegyóriásokat az Istenséggel azonosítani. Ezt természetesen az indiaiak már ezredévek óta megteszik. Sassné panteisztikus szemlélete itt csak megerősödhetett.

A fő élményt persze az emberek jelentették. És nem akármilyen emberek: a művésznők úgy érzik, a múlt idők nagy szellemeinek galaxisa kelt életre Indiában: Tagore és Gandhi és a függetlenségi harc megannyi hőse. Nem csoda, hogy a magyar függetlenségi küzdelmek vezetői

jutnak eszükbe: „A tárogató szava még ma is megremegteti azok testét, kiknek ősei Rákóczihoz tartoztak, ahhoz a szabadságvezér-erőhöz, mely egy ezen a földön, és olyan érzések buggyanak felszínre belsőből, melyhez azonnal tapad az az erő, mely nem kérdez, csak visz, hova? Az óceánba, a hullámzásba, külön akarat nélküli ringásba – ez a szeretet, ez a hatalom, ez a minden felett álló rendkívüli mozgatóerő személyesítettje Gandhi, a *mahátma* (>nagy lélek<). Egy oly erő, kitől nem félnek, egy oly erő, ki nem fél – van és mozgásban tartja az egész világot. [...]” – írja Sassné.

A magyar művésznők többször találkoztak Mahátma Gandhival, az indiai függetlenségi mozgalom nagy vezetőjével, aki kimondottan ragaszkodott hozzájuk. A művésznők ezt az élményt festőileg is megragadták. Gandhi portréját Brunner Erzsébet festette meg a mahátma nagy megelégedésére. Gandhi nem szerette, ha róla képet festenek, azt mondta, minek ilyen csúnya emberről képet festeni. Erzsébet azt válaszolta, hogy „a lelkét kívánja megfesteni”, és azt kérte, hogy engedélyezzen erre csak egy fél órát. Bár Gandhi kételkedett, hogy ennyi idő alatt ez a kislány meg tudja festeni a lelkét, de az elkészült kép tetszett neki, és saját aláírásával is ellátta. Sassné a Gandhi ásrámvilágát és a tájat festette, és az itt készült *Gandhi esti imádsága* című festménye ma is nagy becsben áll az Indiai Nemzeti Galériában.

Az indiai sikerek további utakat tettek lehetővé. Valójában Európába akartak visszatérni, de az egészségében megrendült, „Bombay – lázban” szenvedő Sassné részére az orvosok azonnali klímaváltoztatást írtak elő. A kikötőben csak Japán felé induló hajót találtak, így Kína érintésével 1935-ben Japánba érkeztek. Itt három évig időztek, de nem a legszerencsésebb csillagzat alatt; Sassné egy hosszabb kórházi ápolásra is szorult. A fiatal Erzsébetnek ez külön utakra adott lehetőséget, maga most kísérletezhetett a tájképfestéssel. A korábban festett japán személyiségek arcképei mellett most Shikine szigeten a halászok figuráit és saját táj-, tenger- és égboltsorozatot alkotott. Persze a szent hegy, a Fujiyama is megjelenik több képükön. Több városban rendeztek kiállítást, *Mystic India* címen könyvet jelentettek meg, amelyben saját vallomásaik és művészettörténész szakértők mellett Rabindranáth Tagore és Mahátma Gandhi értékelései is olvashatók. Egy ekkor Japánban megjelenő Petőfi-versantológiát az ő képeik illusztrálnak.

1938-ban az Egyesült Államokba hajóztak, ahol Los Angelesben, New Yorkban, Bostonban állítottak ki, majd Anglián keresztül hazaérkeztek Magyarországra. Sümegei előadásuk vált a legemlékezetesebbé. A magyarországi

tartózkodás rövidre sikerült, mivel a londoni Cooling Galleryben hamarosan kiállításuk nyílt. Ezen a kiállításukon a műveiket megtekintő Jawaharlal Nehru is megismerték, akivel később meleg barátság alakult ki.

Ugyanez év őszén a két művésznő visszautazott Indiába, mert a barodai maharadzsa többéves szerződést ajánlott fel nekik, azzal a kéréssel, hogy az ő országában folytassák az indiai élet különböző jelenségeinek megfestését.

A II. világháború kitörése eleinte nem jelentett nagyobb problémát a művésznők életében, sőt, 1941-ben egy jelentős útra vállalkozhattak: Khashmírban a híres amarnáthi Siva-barlangot, zarándokhelyet keresték fel.

Ez a Himalája-élmény újabb megélését tette lehetővé. Sassné egyik itt festett képe most is Delhiben a Trimurti House-ban, Nehru miniszterelnöki dolgozószobájában, az érintetlenül hagyott íróasztalával szemközti falon látható. Erzsébet Nehru két unokájáról: Sanjay és Rajiv Gandhiról (a későbbi miniszterelnökről) készített festménye pedig a miniszterelnök hálószobájában, az éjjeli-szekrény fölé került.

A háborús feszültség növekedésével azonban az angol hatóságok minden „ellenséges” ország állampolgárát deportálták, Sassné és Brunner Erzsébet egy himalájai katonai központ (és üdülőhely) fogolytáborába került. A hatóságok szigora nem túl sokáig tartott, azt is meg-

engedték, hogy itt Nainitalban egy kis nyaralót szerezzenek, és a fogság megszűnésével a művésznők itt telepedjenek le.

Sass Brunner Erzsébet művészi tevékenységét ebben az utolsó korszakban a nagy meditatív sorozatokon való munkálkodás merítette ki. A *Buddha megvilágosodása* című sorozata több nagyméretű (és kisebb méretű) képből áll.

A téli hónapok hidege elől a művésznők általában Delhibe, India fővárosába mentek, hogy képeiket a közönség elé tárják. 1950 telén Sassné Nainitalban maradt, mert

felé, sorra látogatta az indiai szent helyeket, ezekre egy Michoutouchkin nevű francia festő is elkíséri. Erzsébet delhi szobájában központi helyet kapott a Bódh-gayában álló szent fügefá (*ficus religiosa*) híres képe, amelynek őse alatt Buddha megvilágosodott.

Ekkortájt kezdődtek az előkészületek a Buddha születése 2500. évfordulójának megünneplésére. Erzsébet is elhatározza, hogy festményekkel ünnepli Buddhát, hozzákezd a maga zarándoklatához, hogy a legfontosabb szent helyekről és műemlékekről saját képsorozatát szülessen. 1956 tavaszán Nepálba látogat, majd Buddha születésének helyére és a híres sztúpákhoz is. Ezután Burma (Mandalay és Rangoon), Shri-Lanka (Colombo, Kandy) következik, ahol a festmények elkészítése mellett kiállításokat is rendeznek.

1956 novemberében Delhiben, az elnöki palotában kerül sor a buddhista szent helyeket bemutató művek kiállítására, és itt láthatja a közönség elsőként Sass Brunner Erzsébet Buddha-sorozatának néhány darabját is. A kiállításra ellátogató Dalai Lámával is ekkor találkozott először Erzsébet, akit megkért, hogy portrét festhessen róla, de erre akkor nem volt mód. A buddhista szent helyek közül a Thaiföldön fekvőket csak 1957-ben látogatták meg, és a Dalai Láma arcképét csak 1959-ben festhette meg, amikor Tibetet elhagyva először Mussooriban lakott. Csak később települt át Dharamszalába, mai lakhelyére.

A '60-as években Erzsébet az Ashoka hotelben tartott fenn galériát, és a Ladakh Buddha Viharában is rendezett kiállításokat. Elhatalmasodó üzleti bánatalmai miatt 1975 után már nem tud festeni, ekkor költözik utolsó lakhelyére, a Rabindra Nagarba.

Amiután Indira Gandhi 1972-ben négy képüket elhozta Magyarországra, Brunner Erzsébet kapcsolatot talált a magyar követséggel, és az 1970-es évek végétől több magyar kutató, újságíró, illetve kiküldött érdeklődése fordult az itthon csaknem elfeledett művészek alkotásai felé. Korábban nem engedték be a követségre, mert Erzsébet nyilvános megnyilatkozásokban állt ki az 1956-os szabadságharc mellett. A Delhiben létrehozott Magyar Kulturális Intézet 1979-ben rendezte az első Brunner-kiállítást, és közreműködött két kisebb kötet: a *Vision of India* és az *A Painter's Pilgrimage* megjelenésében is. 1984 májusában az Indiai Művészeti Akadémia (Lalit Kala Akademi) rendezte meg a művésznők retrospektív kiállítását.

Több mint negyven év után, 1981-ben ismét Magyarországon rendeztek kiállítást a két magyar festőművésznő képeiből Budapesten, a Ráday Kollégiumban. 1988-ban Nagykanizsán *India varázsa* címmel nyílt kiállítás Sass

gyengélkedett, állapota hamarosan leromlott, és 1950. február 19-én tüdőgyulladásban meghalt. Egyszerű sírja Nainitalban, a Szent János-templom sírkertjében van.

Az egyedül maradt Brunner Erzsébet először édesanyja gyűjteményes emlékkiállítását rendezte meg Delhiben 1950 áprilisában, majd maga is a fővárosba költözött. A képzőművészeti életben nagyon aktívan vett részt – egy sor kiállításon mutatva be édesanyja és saját újabb műveit. A korszak szinte minden jelentős művészéről, szentjéről, politikusáról (köztük Nehruról) ezekben az években festette meg a közönség számára is fontos portrékat.

1955-től különös érdeklődéssel fordul a buddhizmus

Brunner Erzsébet és Brunner Erzsébet alkotásaiból. A kiállítás megrendezését és a festmények bemutatását Brunner Erzsébet nagyvonalú adományozása tette lehetővé. Ekkor Erzsébet maga is hazalátogatott. Erről az eseményről a magyar közélet is tudomást szerzett; az Elnöki Tanács Elnöke Brunner Erzsébet és édesanyja munkásságáért a művésznőnek a Magyar Népköztársaság Zászlórendje kitüntetést adományozta. 1992-ben a Pro Kultúra Hungarica kitüntetést kapta. Erzsébet azt is nagyra érté-

kelte, hogy a 1994-ben a város Nagykanizsa díszpolgárává is megtette. Korábban, 1985-ben Brunner Erzsébet Gianni Szingh indiai elnöktől már ünnepélyesen átvette a Padma Sri állami díjat, ami a legmagasabb indiai kitüntetések közé tartozik. 1997-ben pedig a Sántiniketani Egyetemtól kapta meg a Dëshikottama elismerést.

A '90-es évek újabb kiállításokkal gazdagodtak, bár ekkor Erzsébet már alig mozdult ki otthonából, ami viszont az indiai és odalátogató külföldiek találkozóhelye lett. 2000-ben a Dalai Láma is otthonában búcsúzott tőle, akit mindig *My old friend* megszólítással üdvözölt. 2001. május másodikán búcsúzott el ettől a világtól, hamvait kívánsága szerint a himalájai Nainitalban, a Gangeszben és Sümegen, édesapja sírjánál szórták el.

Brunner Erzsébet és édesanyja életműve túlnő festményein, a távoli népek, kultúrák összecsengésének, egymás megértésének, segítésének XXI. századi feladatára mutat igaz szeretettel.

Sassné Farkas Erzsébet és Brunner Erzsébet életművének lényegét magam egyfajta egység megkísértésében látom: egység a külvilág (természet) és az egyén szintjén, egység a magyar festői hagyomány és a távoli India idegenségének szintjén – egyfajta emberi-szellemi univerzalitás megvalósítása útján.